

NOUTĂȚI DESPRE ÎNTÂIA TIPOGRAFIE ARABĂ DIN MOLDOVA ȘI DESPRE ACTIVITATEA TIPOGRAFULUI DUCA SOTIRIOVICI DIN THASOS

ARHIMANDRIT POLICARP CHIȚULESCU
Biblioteca Sfântului Sinod, București /
Senior Researcher ERC TYPARABIC Project

News about the First Arabic Printing House in Moldavia and about the Work of the Printer Duca Sotiriovici from Thassos ABSTRACT

The special status enjoyed by the Romanian Principalities within the Ottoman Empire, the high intellectual level of the rulers and a consistent financial base allowed the materialization of large-scale cultural initiatives in favor of Orthodoxy. Thus, in the middle of the eighteenth century, in Moldavia, as in Wallachia, among others, printing activity in Arabic and the worship of monasteries to the Patriarchates of the East, in this case, that of Antioch, were supported by the ruling family of the Mavrocordati. At the same time, he became involved in the anti-Latin polemic waged in the East by Arab-speaking Christians threatened by Jesuit proselytizing, supporting Patriarch Sylvester of Antioch, present in Moldova several times.

In Iasi, during the reigns Constantine and Ioan Mavrocordat, local private printing workshops were involved in organizing the Arab printing house at St. Sava Monastery. In the proposed material, we will highlight some of the main actors of this approach, who remained unknown until today, but who contributed to the success of the princely project.

During the reign in Moldavia of the Mavrocordati brothers, Constantin and Ioan, the only printing workshop in Iasi was that of a Greek printer Duca Sotiriovici from Thassos. It seems that at that time, his printing house was the only functional printing house in the whole of Moldova.

Following the analysis of Duca Sotiriovici's Arabic and printed books, we found his involvement in organizing the Arab printing house at St. Sava Monastery.

In this topic, we discussed, first of all, the dispersal and reuse of the inventory of the Holy Sepulchre printing house at St. Sava Monastery in Iasi. I showed Duca Sotiriovici's involvement in organizing the Arab printing house at St. Sava, describing the *Slavic-Romanian Clock*, Iasi, 1743-1746 as a contribution to the Old Romanian Bibliography, a book published near the time of the establishment of the Arab printing house. We proved that Duca Sotiriovici did not stop printing new books after 1752 as all scholars have considered so far, stating that two Greek books: *The Apostolic Nets* (1756) and *Light in the Darkness* (1757) justify Duca S.'s purchase of a new letter for his workshop in 1751 and confirm the reality of the renewal of the princely privilege of 1756. Also now, we have described two new Greek titles that are added to the Old Romanian Bibliography: *Sinopsis*, Iași, 1757 and *Ekloge...*, The Great Lavra, 1759, thus having a total of 4 new titles, contributions to Old Romanian Bibliography. Therefore, Duca Sotiriovici's list of prints of 12 Romanian and Greek titles + 3 Arabic titles is now joined by 5 new titles, of which 4 represent contributions to the Old Romanian Bibliography. The present study also shows that Duca Sotiriovich was a talented engraver, and new engravings executed by him are now presented; this obviously proves that he was able to execute the set of letters for the Arabic printing house in Iasi and even to make a coat of arms for Patriarch Sylvester of Antioch.

Cuvinte-cheie: tipografie, Moldova, Muntenia, Duca Sotiriovici, creștini arabofoni, patriarhul Silvestru

Key words: typography, Moldavia, Walachia, Duca Sotiriovici, Arab Christians, Patriarch Sylvester

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în planul de guvernare a Valahiei și a Moldovei familia domnitoare a Mavrocordaților a inclus activitatea tipografică, între principalele modalități pașnice de schimbare și modernizare a societății românești și chiar a celei levantine¹. În acest răstimp, se distinge cu multă claritate chipul domnitorului Constantin Mavrocordat, a cărui personalitate rafinată domină mai bine de trei decenii scena politică românească. S-a afirmat pe nedrept că în timpul domniilor fanariote din Țările Române ar fi fost impuse literele grecești în defavoarea celor românești; o statistică a titlurilor de carte apărute în această perioadă evidențiază superioritatea numerică a cărții românești în raport cu cea grecească².

În Valahia postbrâncovenească, activitatea tipografică a continuat, însă nu la aceiași parametri, cărțile apărând la intervale de timp destul de mari în cele trei tipografii din București (a Școlii Văcăreștilor, patronată de Patriarhia Ierusalimului, a Mitropoliei și cea Domnească, cu o existență efemeră), acestora alăturându-li-se, cu oarecare modestie, tiparnițele episcopilor Râmnicului și Buzăului. Cu toate acestea, în cele șase domnii pe care le-a avut cu întreruperi, în Valahia, între noiembrie 1730 și martie 1763³, Constantin Mavrocordat a încurajat constant funcționarea tipografiilor. De pildă, în 1745, perioadă când activitatea oficinei Mitropoliei din București stagnea, domnul a deschis în capitală o *tipografie domnească*, în care au apărut câteva cărți de cult, *Pravoslavnică mărturisire* și, probabil, ediția *Mărgăritarelor* Sf. Ioan Gură de Aur din 1746⁴. Dorința domnitorului ca în țară, fie în Valahia, fie în Moldova, să nu înceteze tipărirea de cărți a fost consemnată în documentele și cronicile timpului său⁵. Să amintim și faptul că în Valahia, domnitorul Constantin Mavrocordat a avut în mod constant în mitropolitul Neofit Cretanul un aliat fidel în politica sa de menținere și îmbunătățire a activității tipografice⁶. Astfel, dacă în Valahia funcționau simultan mai multe centre tipografice care încercau să acopere nevoia de carte, măcar pentru cultul divin și școli, nu același lucru se petrecea în

*Această cercetare a fost realizată în cadrul proiectului PN-III-P3-3.6-H2020-2020-0154, finanțat de UEFISCDI în cadrul programului „Premierea participării la Orizont 2020”.

¹ Constantiniu 2015, p. 11; Căndea 1979, p. 301.

² Lupu 2014, p. 46.

³ Țipău 2008, p. 112-120.

⁴ Lupu 2014, p. 111.

⁵ Kogălniceanu 1987, p. 16; Lupu 2014, p. 112.

⁶ Simedrea 1965, p. 50-51.

Moldova primei jumătăți a secolului al XVIII-lea. Tipografia Patriarhiei Ierusalimului⁷, instalată la Mănăstirea Sf. Sava din Iași⁸ de patriarhul Hrisant Notara, cu sprijinul lui Nicolae Mavrocordat, a tipărit între 1714 și 1715 numai trei titluri⁹. În 1723, mitropolitul Gheorghe al Moldovei reface tiparnița mitropolitană, dar abia peste trei ani, în 1726, va tipări un *Antologhion* și un *Octoih*. Peste încă șase ani, în 1732, prin grija mitropolitului Antonie, tiparnița Mitropoliei Moldovei scoate din teascuri o singură carte, *Învățătură preoților pre scurt*, ultima tipăritură pentru următorii 19 ani. În contextul în care în Moldova nu mai funcționa nicio tiparniță de ani buni¹⁰, îndată ce a preluat cârma Moldovei în cea de-a doua sa domnie la Iași (desfășurată în perioada sept. 1741 – iulie 1743), Constantin Mavrocordat l-a adus în capitală pe tipograful grec Duca Sotiriovici, originar din insula Thassos, om înstărit și învățat, „împodobit cu învățătura elinească și latinească și de altele, știind bine și limba moldovenească”¹¹. Mai multe hrisoave domnești care îi întăresc acestui tipograf privilegiile subliniază aceste calități ale sale și, totodată, lasă să se înțeleagă și credințioșia acestuia față de Domnie¹². Înțelegem, așadar, că organizarea tipografiei, singura din Moldova în acel moment, a fost lăsată pe seama unui particular, mirean, Duca Sotiriovici din Thassos. De altfel, și la București, Constantin Mavrocordat a susținut o tipografie particulară cu o activitate importantă, condusă de un preot de enorie, Stoica Iacovici.

⁷ Tipografia grecească a Patriarhiei Ierusalimului (a Sf. Mormânt) și-a inaugurat activitatea în Moldova, în anul 1682 la Mănăstirea Cetățuia, tipărind câteva lucrări, unele de mari dimensiuni. În 1694, tipografia s-a mutat la Metocul Sf. Mormânt din Iași, fără să mai tipărească vreo carte la Mănăstirea Sf. Sava până în 1714; vezi Bulat 1971, p. 353; Mârza 2014, p. 49-72.

⁸ Bădără 1998 p. 88-91; Chiaburu 2005, p. 275.

⁹ *Sinopsis* (1714) în limba română, *Liturghier* slavo-român (1715) și Sf. Ioan Damaschin, *Arătarea credinței* (1715), în greacă, BRV I, nr. 169, p. 494; nr. 171, p. 497-498; nr. 174, p. 501; pentru *Liturghierul* din 1715, a se vedea și Râpă-Bucliu 2000, p. 228; de tipărirea celor trei lucrări a fost răspunzător tipograful Ieremia Marcovici. Acesta va apărea din nou abia peste 34 de ani ca lucrător în tipografia Mitropoliei din Iași, tipărind în 1749 un *Molitfelnic*. Un Ieremia semnează gravura cu *Toți Sfinții* din *Antologhionul* din 1726 (este vorba de Ieremia Simeon); pe *Învățătură preoților pre scurt*, Iași, 1732, semnează ca tipograf simplu un Ieremia. În 1731, Ieremia Simeon tipograful semnează pe o *Psaltire* tipărită la Iași în 1731 (Bulat 1971, p. 354). S-a spus că Ieremia Marcovici din 1715 ar fi aceeași persoană cu Ieremia tipograful, tatăl lui Sandu, care a tipărit la Blaj, *Evangelia* în 1765 (Chiaburu 2005, p. 212, 215; Mârza 2014, p. 63). Noi nu îmbrățișăm această idee deoarece Ieremia Marcovici sau Ieremia Marcu semnează constant cu acest nume, după cum s-a văzut, pe o îndelungată secvență de timp, atât în 1714, cât și în 1749, în timp ce Ieremia (Simeon) tipograful semnează fie fără patronim, fie cu unul străin de cel al lui Ieremia Marcu. Cei doi Ieremia au patronime diferite și semnează constant cu aceleași nume de când au tipărit fiecare prima carte.

¹⁰ Legat de funcționarea tiparniței Mitropoliei din Iași, a se vedea nota 44.

¹¹ Din hrisovul de întărire a privilegiului lui Duca S. (1756), apud Melinte 1997, p. 148.

¹² *Ibidem*.

Se consideră că prima tipăritură a lui Duca Sotiriovici la Iași a fost *Hrisovul domnesc* emis în 1742, în limba română, de Constantin Mavrocordat pentru locuitorii moșilor mănăstirești¹³. Când, în 1743, Duca a scos din tiparnița pe care o înființase prima sa carte, *Psaltirea cu tâlcuiri*, locul lui Constantin Mavrocordat în scaunul Moldovei fusese deja luat de fratele acestuia, Ioan, care va continua programul editorial început de fratele său¹⁴.

În timpul domniei lui Ioan Mavrocordat sosea în Moldova patriarhul Silvestru al Antiohiei. Prezența acestuia în Țările Române se justifică pe fondul situației complicate create în Siria de schisma din 1724, când o parte din comunitățile ortodoxe au trecut sub autoritatea papei. În acest context, s-au întezit intervențiile ierarhilor uniți și ale unor diplomați occidentali la Poarta Otomană spre uzurparea scaunului de patriarh al Antiohiei. Să amintim și faptul că, în Levant, în 1724, momentul preluării scaunului patriarhal de către Silvestru, singura activitate tipografică în arabă pentru creștinii arabofoni avea loc numai în mănăstirea unită de la Khenchara, care avea să imprime (până la apariția tipografiilor arabe de la Iași și București), în intervalul 1734-1740, în afară de cărți de cult și 5 cărți de propagandă latină¹⁵.

Patriarhul Silvestru își ocupase scaunul în septembrie 1724, în plină schismă, și avem mărturii că el căutase un sprijin misionar în activitatea tipografică, tipărind imediat antimise (**Fig. 1**) pentru a le distribui parohiilor ortodoxe, pentru a le informa de numirea sa și pentru a le ține sub autoritatea sa¹⁶.

De asemenea, patriarhul Silvestru a tipărit, tot în 1724, cărți de iertare în grecește (**Fig. 2**). Nu am reușit să identificăm cu certitudine locul în care el a comandat și în care s-au tipărit în 1724 aceste monofile, adică antimisele și cărțile de iertare¹⁷. Să amintim un fapt semnificativ: vornicul Radu Popescu afirmă că domnitorul Nicolae Mavrocordat ar fi avut o însemnată contribuție la Patriarhia Ecumenică din Constantinopol privind numirea lui Silvestru ca

¹³ Tipăritura constă în 2 file care formează o foaie volantă în folio mare, BRV II, nr. 225, p. 61. Un exemplar se păstrează la BAR București, la secția Documente Istorice, LXIV, 57; Stoide 1984, p. 391; Melinte 1997, p. 149.

¹⁴ Se cuvine să menționăm că în 1744 a fost deschisă la Rădăuți o tipografie cu activitate efemeră, acolo tipărindu-se numai trei titluri până în 1746, când tipografia a stagnat. S-a considerat, și credem că pe bună dreptate, că această tiparniță a avut rostul misionar de a furniza cărți de slujbă preoților care nu aderaseră la uniație; vezi Mârza 2014, p. 56, 60.

¹⁵ Feodorov 2023, p. 215-216.

¹⁶ Am identificat și cercetat la Mănăstirea Vatoped din Muntele Athos două antimise tipărite de către patriarhul Silvestru în 1724.

¹⁷ Am descoperit două exemplare din *Cartea de iertare* tipărită în 1724 (dimensiunea 41 x 31 cm) în manuscrisul *Psaltire și Ceaslov*, cota 87, păstrat în Biblioteca Patriarhiei Antiohiei de la Balamand, Liban, fiind întrebuințate ca file de gardă. Despre alte cărți de iertare tipărite de patriarhul Silvestru în Țările Române, a se vedea Chițulescu 2020, p. 141-162.

patriarh al Antiohiei¹⁸, și lucrurile par să se confirme ulterior prin marea apropiere a prelatului față de fiii domnitorului.

Dintre cei doi frați domnitori, Constantin și Ioan Mavrocordat, implicarea lui Constantin pentru susținerea creștinilor arabofoni este bine-cunoscută. El a acordat ajutoare financiare pentru a fi construite școli (arabe) în Alexandria (Egipt)¹⁹ și pentru susținerea de școli la Iași și București, în care să fie predată inclusiv limba arabă²⁰. În același proiect de sprijinire a creștinilor arabofoni din Levant a intrat închinarea unor mănăstiri către Patriarhiile Antiohiei și Alexandriei²¹. În același timp, cei doi frați domnitori s-au interesat, după modelul brâncovenesc din 1701, și de organizarea unei tipografii în limba arabă²², pentru început la Iași (în 1744), apoi și la București (1746-1747).

Așadar, în luna mai 1744²³, poposește în Iași patriarhul Silvestru al Antiohiei, pe care domnitorul Ioan Mavrocordat l-a găzduit la Mănăstirea Sf. Sava, metoc al Patriarhiei Ierusalimului. Domnitorul nu a făcut acest gest numai în virtutea puterii sale de stăpânitor al țării, ci, considerăm că, mai degrabă, Ioan Mavrocordat era încurajat de sprijinul acordat acestui sfânt locaș de familia sa²⁴. *Cronica Ghiculeștilor* relatează că după Boboteaza anului 1714, domnitorul Nicolae Mavrocordat a construit la Mănăstirea Sf. Sava clădiri noi, a adus aici meșteri tipografi pentru cărți grecești și slavonești și, tot aici, a așezat tipografia Sfântului Mormânt, care, în scurtă vreme, a și început să scoată cărți²⁵.

Mai târziu, peste trei decenii, solicitat de patriarhul Silvestru, aflat în Iași, după cum confirmă aceeași *Cronică a Ghiculeștilor*²⁶, având în vedere că tipografia Sf. Mormânt de la Sf. Sava nu mai funcționa de ani buni și cum clădirile acesteia erau disponibile, domnitorul Ioan Mavrocordat a reluat

¹⁸ Popescu 1963, menționat de Simonescu 1964, p. 540.

¹⁹ DIR 1936, p. 161.

²⁰ Hrisoavele au fost publicate de Turcitu 2015, p. 132, 144, 148.

²¹ Pulpea-Rămureanu, 1956, p. 59-81; Păcurariu 1964, p. 593-621.

²² Ioana Feodorov a rezumat tot ce se știa până în acest moment despre tipografiile arabe din Iași și București, în Feodorov 2023, p. 227-233, 235-243.

²³ Chițulescu 2022, p. 53-64.

²⁴ Această mănăstire, stavropighie a Patriarhiei Ierusalimului, a fost rectitorită în 1625 de către Enache postelnicul. Aici a funcționat o bibliotecă care a slujit atât școlii, cât și obștii monahale. În 1865, Biblioteca Mănăstirii *Sfântul Sava* a trecut în Biblioteca Universității din Iași, împreună cu cea a Mitropoliei Moldovei, a Mănăstirii Doljești și a altor așezăminte monahale; vezi Gheorghiiță 1958, p. 421-422. Avem o recentă lucrare de interes despre mănăstire în Pușcașu, Pușcașu 2020.

²⁵ Toate acestea fuseseră săvârșite atunci de domnitorul Nicolae Mavrocordat datorită bunelor sale relații cu patriarhul Hrisant al Ierusalimului, pe care, de altfel, îl invita adesea în Țările Române. Tot la Sf. Sava, domnitorul Nicolae Mavrocordat a așezat cu aspră poruncă școli gratuite cu dascăli de greacă veche și nouă, slavonă și română, asigurându-le funcționarea din veniturile domnești. Vezi *Cronica Ghiculeștilor* 1965.

²⁶ *Ibidem*, p. 177.

demersul tatălui său, Nicolae Mavrocordat, sprijinind în acest loc înființarea tipografiei arabe sub privegherea prelatului.

Cu această ocazie, se nasc trei întrebări majore pe care le redăm cronologic:

1. Ce s-a întâmplat cu ustensilele tipografiei de la Sf. Sava, închisă în 1715?

2. Unde a funcționat singura tipografie din Iași de la jumătatea secolului al XVIII-lea, cea a cunoscutului meșter tipograf grec Duca Sotiriovici din Thassos, începând cu anul 1742? Pe cărțile sale nu se specifică decât orașul Iași și că tipografia era a sa, fără alte indicații de localizare a atelierului în care el își tipărea cărțile.

3. Cine a pus în funcțiune tipografia arabă de la Sf. Sava, astfel încât, în iulie 1745, la un an și două luni de la venirea patriarhului Silvestru în Iași, să fie deja tipărită prima carte arabă, *Liturghierul*?

Considerăm că răspunsul la toate aceste trei întrebări este dat de numele și activitatea lui Duca Sotiriovici din Thassos, despre care avem unele detalii biografice stabilite de puținii cercetători care s-au aplecat asupra activității lui²⁷.

Așa cum am afirmat, Duca Sotiriovici a venit în Iași în 1741 când a preluat domnia Constantin Mavrocordat. În acest context, unde să-l fi instalat domnul pe oaspetele tipograf, dacă nu la Sf. Sava, acolo unde fusese o tipografie susținută de familia sa și de patriarhul Hrisant al Ierusalimului, dar care, este drept, nu mai funcționa de câteva decenii?

Urmărind traseul elementelor decorative din cărțile tipografiei Sf. Mormânt, a cărei activitate a stagnat în 1715, putem considera că în 1744, când se lucra pentru deschiderea tipografiei arabe, mai existau încă prelele și alte elemente din inventarul acesteia, chiar dacă unele ornamente din fosta tipografie de la Sf. Sava, cele mai evidente fiind Stema domnească²⁸ (**Fig. 3 și 4**) și Sf. Mahramă (**Fig. 5**), care împodobesc *Octoiul* apărut în 1726 în tipografia Mitropoliei²⁹.

Acest lucru ne arată că numai o parte dintre elementele ornamentale din tipografia patriarhală au fost trecute Mitropoliei din Iași. Aceste ornamente nu ar trebui să fie atât de uzate pe cât se văd în cărți, dacă ele ar fi fost confecționate special pentru noua tipografie a Mitropoliei (1726). Ceea ce dorim să scoatem în evidență este circulația între tipografii a inventarelor de elemente decorative pentru cărți. Pe mai departe, analiza comparativă a acestor ornamente, aparent cu

²⁷ Turcu 1960, p. 24-31; Stoide 1984, p. 391-396; Melinte 1997, p. 145-156. Din păcate, studiul E. Melinte nu-l menționează pe cel al lui Const. A. Stoide; Mârza 2014, p. 52, nota 25.

²⁸ Stema domnitorului Nicolae Mavrocordat, tipărită în Sf. Ioan Damaschin, *Arătarea credinței*, Iași, 1715 și în *Liturghier*, Iași, 1715, a fost reprodusă, cu inițialele schimbate, pentru Mihail Racoviță, în *Antologhion* și *Octoih* (Iași, 1726).

²⁹ Reorganizată în 1723 de mitropolitul Ghedeon al Moldovei.

o importanță secundară, ne va ajuta să stabilim paternitatea unor tipărituri, circulația materialului tipografic între atelierele tipografice și, de ce nu, sursele de inspirație pentru crearea unor noi seturi de ornamente.

Așadar, după ce trecuseră nouă ani de la încetarea, în 1732, a activității tipografiei Mitropoliei din Iași, își face apariția Duca Sotiriovici, adus de Constantin Mavrocordat.

În prima carte tipărită de Duca S. la Iași (*Psaltirea cu tâlcuiri*), în 1743, în calitate de tipograf, patron de tipografie particulară, acesta își exprimă recunoștința față de domnitor, binefăcătorul său. Interesantă ni se pare regăsirea, chiar în prima tipăritură a lui Duca, a altor elemente decorative din fosta tipografie patriarhală de la Sf. Sava: un ornament de final de text și mici flori stilizate (**Fig. 6**), care nu se regăsesc între cele utilizate de Mitropolie între 1726-1732.

Prin urmare, Mitropolia și apoi Duca Sotiriovici își decorează tipăriturile cu ornamente din fosta tipografie a Sf. Mormânt de la Sf. Sava. Nu este exclus ca Duca S., dacă s-a instalat în Mănăstirea Sf. Sava, dotată cu clădiri adecvate activității tipografice ridicate de familia protectorilor săi, Mavrocordații, să fi găsit acolo dubluri vechi de trei decenii ale ornamentelor folosite de tipografia patriarhală, și acest lucru pare plauzibil, căci la imprimarea ornamentelor pare să se fi utilizat niște piese tocite. Cert este că Duca utilizează în cărțile sale, de altfel, modest decorate, un element ornamental care a aparținut vechii tipografii a Sf. Mormânt, pe care îl regăsim în cartea Sf. Ioan Damaschin, intitulată *Arătarea credinței* și tipărită în greacă, în 1715.

Aducem acum în discuție un lucru neobișnuit, remarcat de toți cercetătorii istoriei tiparului din Moldova, însă rămas fără dezlegare. Nici nu a luat bine avânt tipografia lui Duca Sotiriovici, apărându-i prima carte în 1743³⁰, că acesta și dispăre, din 1744 până în 1746. El va mai tipări cărți abia în 1747, când apar din teascurile sale două cărți: *Liturghierul* și *Triodul*.

Unde a dispărut Duca exact în anul sosirii patriarhului Silvestru în Iași? Bucurându-se de o mare trecere în fața fraților domnitori ai Valahiei și Moldovei, Constantin și Ioan Mavrocordat, patriarhul a cerut ajutor la Iași pentru a imprima cărți în sprijinul ortodocșilor din Antiohia, amenințați de o intensă propagandă latină. Care profesionist în arta tiparului era în stare să lase totul și să dea o mână de ajutor, ca să pună rapid în funcțiune o tipografie cu literă arabă? Desigur că Duca Sotiriovici, cel ce era obligat moral și, poate, material față de Mavrocordați. În plus, dacă Duca avea atelierul său separat, în altă parte decât la Sf. Sava, de ce echipa sa nu a mai tipărit nimic? Se vede treaba că tipografia lui Duca Sotiriovici, care considerăm că funcționa cu acord domnesc

³⁰ Din punct de vedere artistic, *Psaltirea cu tâlcuiri* (Iași, 1743) reprezintă cea mai frumoasă realizare tipografică a lui Duca Sotiriovici.

la Sf. Sava, și-a deturnat activitatea comercială dinspre cărțile grecești și românești spre cele arabe, utilizând prese, meșteri și tot ce trebuia, astfel că la un an și două luni de la venirea patriarhului Silvestru în Iași, în iulie 1745, era deja gata Liturghierul arab (*Kitāb al-Qundāq*), de format mare, somptuos și tras în o mie de exemplare. Ne imaginăm cât timp ar fi luat construcția din nou a unui atelier și imprimarea primei cărți după numai paisprezece luni, după ce, în prealabil, textul a fost corectat de prelat. Acum însă, eforturile s-au îndreptat spre realizarea altor matrițe decât cele existente, a poansoanelor și turnarea literei arabe, de aceea concluzionăm că trebuie să fi existat deja o tipografie la Sf. Sava, și, probabil, spațiul respectiv era închiriat de Duca pentru tipografia sa particulară, pe care acum o pune în slujba unui patriarh cipriot ortodox, toți cei implicați în acest demers tipografic fiind grecofoni: domnitorul-mecena, patriarhul-comanditar și starostele-tipograf. Această implicare a lui Duca în activitatea tipografiei arabe a fost intuită pe baza similitudinii dintre decorația cărților arabe și cea a cărților tipărite ulterior, dar și invers: utilizarea în cărțile arabe a unor gravuri care le-au avut ca model pe cele tipărite de Duca³¹. În plus, nimeni nu a corelat pauza din activitatea lui Duca (1744-1746) cu implicarea sa în tipărirea cărților arabe; așadar, intervalul de stagnare a tipografiei particulare a lui Duca este de fapt intervalul care corespunde perfect apariției cărților arabe.

Pentru Liturghierul arab, scos din teacuri în iulie 1745, care, așa cum am precizat, are un format mare, neobișnuit pentru o carte preoțească, ci mai degrabă pentru una arhierescă, s-au confecționat noi plăci xilografice cu chipurile sfinților autori de liturghii, fiind utilizate noi modele de frontispicii și ornamente care încheie textul. Nu cunoaștem încă din această ediție a Liturghierului arab un exemplar complet, cu foaie de titlu și colofon, însă am avut șansa de a studia un exemplar descoperit de doamna Ioana Feodorov în Liban, la mănăstirea ortodoxă din Balamand, aflată sub jurisdicția Patriarhiei Ortodoxe a Antiohiei³².

Așa cum el însuși afirmă, patriarhul Silvestru a utilizat și a revizuit pentru ediția Liturghierului arab din 1745 textul tipărit în greacă și arabă la Snagov în 1701³³. În plus, intervenția sa directă în ediția din 1745 se vede într-un aspect nesemnlat până acum și absent din ediția greco-arabă de la Snagov (1701): la Proscomidie, în ceata a IV-a, a sfinților ierarhi apare Sfântul Spiridon al Trimitundeii, al cărui chip, în calitate de pictor de icoane, l-a înfrumusețat

³¹ Ioana Feodorov a observat că ornamentele din cărțile arabe au fost utilizate și în cărțile tipărite după încetarea activității tipografiei arabe; vezi Feodorov 2020, p. 175-176. A se vedea și Dimitriu 2023, vol. I, p. 39-40 și vol. II, p. 7-9, 11.

³² A se vedea în special descrierea cărții din studiul Feodorov 2020, p. 165, nota 8; și Feodorov 2023.

³³ Feodorov 2020, p. 164.

patriarhul Silvestru pentru mănăstirea Sf. Spiridon din București, care avea să fie închinată Patriarhiei Antiohiei de Constantin Mavrocordat, în 1746³⁴.

Tipărirea de cărți arabe la mănăstirea Sf. Sava a continuat, astfel că pe 25 februarie 1746 a apărut cartea patriarhului Nectarie al Ierusalimului (*Kitāb qadā' al-ḥaqq wa-naql al-ṣidq ta'līf al-'ab al-fāḍil wa-l-faylasūf al-ḡazāl al-ḥikmat al-kāmil Kīriyū Kīr Niktāriyūs al-baṭriyark al-Ūruṣalīmiyy al-kulliyy al-ḡibṭa fī l-radd 'alā ruhḡān al-lātīniyyīn al-mursalīn 'ilā l-nawāḥī l-ṣarqīyya al-mutawaffīnīn fī l-'arḍ al-muqaddasa al-muḥāwilīn bi-kull iḡṭihādī-him 'alā n'ikās diyānat al-rūm al-urṭūduksiyya wa-tafnīdī-hā wa-fī bayān ba'dī ḡalaṭātī kanīsati Rūmiya mutarḡam^{an} min luḡatay al-yūnāniyya wa-l-lātīniyya 'ilā l-luḡat al-'arabiyya ṭibqa nushṭati-hi l-'aṣliyya fī sanat 1733 masṭhiyya...*) coligată cu o scurtă lucrare antipapală semnată de teologul Eustratie Argentis (*Risāla muḥṭasara fī l-radd 'alā 'adam ḡalaṭ bābāwāt Rūmiya al-ra'y al-kāḍib ta'līf al-'ālim al-'allāma wa-l-fāḍil al-fahhāma Kīr Ūṣṭrātiyūs Arḡīntī al-ṭabīb allādī min ḡazīrat Šīyū*).

În mod clar, stema domnească din cartea patriarhului Nectarie (**Fig. 7**) a avut-o ca model pe cea din *Psaltirea cu tâlcuiri* a lui Duca (1743), incluzând și inițialele domnitorului Ioan Mavrocordat (**Fig. 8**).

În procesul de tipărire, culegători au fost diaconul Gheorghe din Alep și Mihail Dimitrie Bezi, *de loc de lângă Tripoli*. În anul următor, 1747, tot în februarie, a mai fost gata o lucrare destul de voluminoasă, intitulată *Cina Domnului* (*Kitāb al-aṣā al-Rabbānī*)³⁵, avându-l ca autor pe același teolog, Eustratie Argentis.

În paralel, la București, în 1746, s-au săpat garnituri noi de literă arabă, astfel că în 1747 apăreau deja cărți de cult de format mic, ca *Psaltirea* și *Acatistul*, dar și o voluminoasă culegere de *Acte ale Sinoadelor de la Constantinopol*.

De la Iași, patriarhul Silvestru a plecat la București, și, de acolo, la Damasc. Dovadă că el a luat cu sine inventarul tipografiei arabe de la Iași este că, astăzi, în muzeul tiparului de la mănăstirea greco-catolică din Khenchara-Liban, se păstrează originalul plăcii xilografice cu chipul Sf. Ioan Hrisostom, imprimat în Liturghierul arab din 1745 (**Fig. 9 și 10**). Tot acolo se găsește stema lui Ivan Mazepa, utilizată de patriarhul Atanasie Dabbas la Alep, în ediția Evangheliei din 1706.

³⁴ Vezi Radu 1933, p. 7. Trebuie că patriarhul Silvestru cunoștea încă din 1745 intenția domnitorului de a închina mănăstirea, și, mai mult, înaltul ierarh avea, după cât se pare, o evlavie aparte pentru Sf. Spiridon. Chiar dacă în pisană mănăstirii bucureștene Sf. Spiridon este trecut anul 1747, desigur acesta reprezintă momentul încheierii lucrărilor la casele și la celelalte anexe ale mănăstirii de care vorbește pisană. Putem crede fără greș că se lucra la Mănăstirea Sf. Spiridon chiar în vremea când patriarhul Silvestru era la Iași și se ocupa de tipografie.

³⁵ Feodorov 2016, p. 253.

Că patriarhul Silvestru nu a luat întreg inventarul tipografiei arabe, deducem din faptul că, după ce Duca Sotiriovici își reia activitatea tipografică după plecarea înaltului ierarh, așa cum am arătat, în decembrie 1747, el avea să scoată din tipar *Liturghia* și *Triodul*, decorate cu aceleași ornamente ca și cărțile arabe, un exemplu elocvent fiind ornamentul cu flori de măceș (**Fig. 11**). Alte ornamente preluate în cărțile sale de Duca Sotiriovici din inventarul de elemente decorative al tipografiei arabe: *frontispiciu cu helianthus* din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Liturghier*, Iași, 1747, și în *Sinopsis, adecă adunarea celor Șapte taine*, Iași, 1751 (**Fig. 12**); *înger ținând în mâini o coroană și o ramură de finic*, ornament de final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Liturghier*, Iași, 1747, și în *Ceaslov*, Iași, 1749 (**Fig. 13**); *ornament floral stilizat* pentru final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în: *Liturghier*, Iași, 1747, *Triod*, Iași, 1747, *Ceaslov*, Iași, 1749 și *Octoih*, Iași, 1749 (**Fig. 14**); *creangă de măceș*, ornament de final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Triod*, Iași, 1747 (**Fig. 15**).

Era la îndemână ca Duca să-și fi continuat activitatea în tipografia de la Sf. Sava, cu materialul pe care îl avea și pe care îl dezvoltase cu ocazia deschiderii noii tipografii arabe. Considerăm că Duca Sotiriovici nu a menționat numele Mănăstirii Sf. Sava pe cărțile sale pentru a nu crea confuzie între tipografia sa și proprietatea Sf. Mormânt, Mănăstirea Sf. Sava. În acest context, se impune a fi menționat și faptul că ornamentele preluate din cărțile arabe apar numai în tipăriturile lui Duca, nu și în cele ale Mitropoliei Moldovei, care, din 1749, va începe să tipărească noi cărți.

În lista titlurilor scoase din teascurile sale, Duca a adăugat în 1748 o *Psaltire* de mici dimensiuni, foarte modestă din punct de vedere grafic; în anul următor, au apărut: *Rânduiala osfeșteniei cei mici*³⁶, *Octoihul* și *Ceaslovul*, cu aceeași decorație ca a cărților arabe. În 1750, s-a tipărit *Canonul Sf. Spiridon*. În 1751 apar la Iași, ca și în cazul celorlalte tipărituri ale lui Duca, fără mențiunea precisă a locului în care se afla tiparnița sa: *Adunare de rugăciuni* și *Sinopsis* sau *adunare a celor Șapte Taine*; în 1752 se tipărește *Slujba Sf. Timotei*.

N. Iorga îi judeca foarte aspru pe cei doi greci, Duca Sotiriovici și Ioan Mavrocordat. Despre primul, marele istoric spunea că era „un străin oploșit la noi, negustor de tipar³⁷ lipsit de orice simț artistic”, cu care începe decadența artei grafice în cărțile moldovenești³⁸, iar despre domnitorul Ioan Mavrocordat, el afirma că „era un tânăr nepriceput care se primbla cu musică prin oraș și dădea ospete”³⁹.

³⁶ Nu am avut posibilitatea de a consulta această tipăritură până în prezent, nefiind identificate exemplare în țară.

³⁷ Iorga 1938, p. 144, 157; vezi la Melinte 1997, p. 145-146 și 150.

³⁸ Iorga 1968, p. 214-215.

³⁹ Iorga 1938, p. 146.

Această judecată nu mai este îndreptățită acum, deoarece s-au pus în lumină eforturile domnitorului Ioan Mavrocordat al Moldovei conjugate cu cele ale lui Duca tipograful în vederea susținerii Ortodoxiei în rândurile creștinilor ortodocși arabofoni, prin cărți tipărite în arabă chiar în Iași, într-o limbă cu totul străină meleagurilor, și deci printr-o lucrare anevoioasă chiar și pentru cei mai iscusiți meșteri.

Câteva contribuții privind activitatea tipografului Duca Sotiriovici din Thassos

După ce am arătat că sincopa dintre anii 1744-1746 ivită în activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici este explicabilă numai prin implicarea sa și a atelierului său tipografic particular în activitatea de organizare a tipografiei arabe de la Mănăstirea Sf. Sava din Iași, acum aducem informații noi privind contribuția acestui grec la îmbogățirea *Bibliografiei românești vechi*.

Analiza elementelor decorative din tipăriturile lui Duca Sotiriovici ne-au condus la identificarea altor tipărituri din activitatea acestuia, fapt care va lămuri o altă sincopă inexplicabilă din viața sa. Prin urmare, ultima carte a lui Duca nu a apărut la noi în 1752, cum s-a crezut până acum, ci în 1757, aceasta nefiind decât ultima carte pe care o cunoaștem astăzi tipărită de el în Moldova, căci Duca a tipărit cărți și în afara granițelor țării sale adoptive, după cum vom vedea.

O tipăritură slavo-română necunoscută aparținând tiparniței lui Duca Sotiriovici

În colecțiile Bibliotecii Sf. Sinod sub cota I 3884 se păstrează un *Ceaslov slavo-român* de format în 16°, nepaginat, având 33 de caiete numerotate (cu peste 235 de file), număr de inventar D. 56154/1966. Foaia de titlu lipsește. Textul are 17 rânduri pe pagină și conține Vecernia, Utrenia și Pavecernița în slavonă, în timp ce titlurile, tipicul, Paraclisul Maicii Domnului și unele canoane de rugăciune sunt în limba română.

Cartea se deschide cu ultimele 3 file din al doilea caiet⁴⁰, cuprinzând *Rânduiala vecerniei*

c. 2, f. 4 *Începutul Utreniei*

c. 6, f. 8^v *Începutul lui Pervâi Ceas*

c. 7, f. 6 *Începutul lui Treti Ceas*

c. 8, f. 2^v *Începutul lui Șestî Ceas*

c. 8, f. 8 *Începutul lui Deviatâi Ceas*

c. 9, f. 6 *Începutul Obedniții*

c. 10, f. 5^v *Începutul Pavecerniții cei Mari*

c. 13, f. 3^v *Pavecernița cea Mică*

⁴⁰ Un caiet are câte 4, 6 sau 8 file.

- c. 14, f. 3 *Polunoșnița în toate zilele*
- c. 16, f. 5 *Polunoșnița Sâmbetii*
- c. 17, f. 7 *Troparele Voscesnâi ș.a.*
- c. 19, f. 5^v *Troparele și Condacele sfinților de obște*
- c. 20, f. 6 *Sinaxar a celor 12 luni*
- c. 24, f. 1 *Cinstitul Paraclis al Preasfintei de Dumnezeu Născătoare*
- c. 25, f. 6 *Molitvele de sară*
- c. 27, f. 1 *Rugăciunile dimineții*
- c. 28, f. 2^v *Slujba Sfintei Priceștanii*
- c. 30, f. 2 *Acatist al celui dintru sfinți părintelui nostru Necolae, arhiepiscopul Mirelor de la Likiia*
- c. 33, f. 4^v (Colofon): *Îndreptătoriu la cuvinte și în slove urmând precum s-au aflat la izvod, fiind ostenitoriu Toader Rasul, lângă aceasta știind că tot omul este greșit și noi vom fi greșit. Sau în cuvinte, sau în slove. Pentru aceea ne rugăm iubitorilor de H(risto)s cetitori întru Hristos frați să îndreptați și să ertați, ca și dumneavoastră să aflați ertare de la Dumnezeu. Sfârșit și lui Dumnezeu mărire. (Fig. 16)*

Singura informație pe care o aflăm despre această tipăritură este în notița tipografică de la final unde este menționat numele unuia dintre ostenitori, corectorul de slove și cuvinte, *Toader Rasul*.

Pe filele cărții există câteva însemnări:

c. 2, ultimele 3 file păstrate – c. 3, f. 1-2: „[...] carte o au cumpărat-o Lupul Chechiriță și o dat(-o) fiului său Ion să știe”.

c. 14, f. 4^v: „Să știe de când s-au născut fiul nostru Iordache, la ghenarie 24, 1770”.

c. 33, f. 4: „Să știe de când s-au apucat Ion Checheriță de carte, leat 7254 (1746)”.

După ultima filă tipărită, urmează 13 file albe cu însemnări din 1772, 1787 și 1818.

Ceaslovul unicat cuprinde o gravură cu icoana *Buneivestiri* (caietul 23, f. 8v) (**Fig. 17**) și letrine inițiale, cum este *K* alcătuit din palmete care apar și în *Psaltirea*⁴¹ de mici dimensiuni tipărită de Duca în 1748 și în Ceaslovul din 1749, toate aceste elemente decorative fiind specifice exclusiv graficii tipăriturilor lui Duca Sotiriovici. Elementul care ne-a confirmat însă ipoteza că acest Ceaslov neidentificat până acum aparține atelierului tipografic al lui Duca Sotiriovici îl reprezintă un serafim (**Fig. 18**), aflat în caietul 15, f. 16^v, pe care Duca 1-a utilizat numai în cărțile la care a lucrat în Iași, începând cu *Liturghierul arab* din 1745 și continuând cu *Liturghierul* și *Triodul* tipărite în 1747. După acest an,

⁴¹ BRV IV, nr. 101, p. 69.

acest serafim-ornament care pare foarte uzat nu mai apare în cărțile lui Duca Sotiriovici.

Așa cum am arătat la început, în 1743, Duca Sotiriovici a tipărit *Psaltirea cu tâlcuiri*, prima sa carte, despre care el însuși afirmă că aceasta *face începătură tipografiei sale*⁴². Având în vedere că însemnarea din 1746 de pe Ceaslovul nostru este cea mai timpurie, putem, așadar, să-i atribuim acestuia ca interval de apariție anii 1743-1746. Înclinăm să credem că acest mic Ceaslov a fost imprimat de Duca în 1743, înainte de a se implica în organizarea tipografiei arabe de la Mănăstirea Sf. Sava. De altfel, așa cum am precizat deja, se presupune că tot Duca este cel care a tipărit, în 1742, un hrisov domnesc⁴³, rezultând că tipografia sa era deja funcțională în 1742; în sprijinul acestei afirmații ne întemeiem pe faptul că în acel moment, în Iași, nu este atestată nicio altă tipografie în afară de cea a lui Duca Sotiriovici. Lista celor câteva presupuse tipărituri ieșite în 1741⁴⁴ dintr-o altă tiparniță, cea a Mitropoliei din Iași, nu a fost confirmată până astăzi și nici nu credem că este realistă, deoarece nu avem nicio dovadă sigură că Mitropolia mai avea o tiparniță funcțională după 1732.

Când a încetat activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici în Moldova?

Cercetătorii care s-au ocupat de activitatea lui Duca Sotiriovici au acceptat în mod unanim că ultima tipăritură cunoscută a acestuia a apărut în 1752⁴⁵, recunoscând că *rămâne inexplicabilă încetarea activității sale*, urmată de cumpărarea de către *Mitropolie a tipografiei lui*⁴⁶, deoarece acesta ar fi renunțat la activitatea tipografică⁴⁷. Mai mult decât atât, s-a afirmat fantezist că după venirea ca arhipăstor la Iași a lui Iacov Putneanul (adică după 1750), lui Duca i

⁴² *Psaltirea cu tâlcuri*, Iași, 1743, f. [3^v].

⁴³ Vezi nota 13.

⁴⁴ Se menține, printre cercetători, ideea că tiparnița mitropoliei din Iași era funcțională în 1741, la venirea lui Constantin Mavrocordat în scaunul Moldovei (a doua domnie). Aceștia consideră că tiparnița mitropoliei din Iași a funcționat neîntrerupt din 1732 până în 1744, când ar fi avut loc un ipotetic transfer la Rădăuți. Această presupusă continuitate a activității tiparniței mitropolitane din Iași se întemeiază numai pe mențiunea unor titluri într-o listă de cărți și pe un singur exemplar incomplet, o *Evangelie* din 1741, fără foaie de titlu, menționate de BRV IV, nr. 73, p. 55, ceea ce face greu de acceptat presupunerea; vezi Mârza 2014, p. 50, nota 10, p. 60 etc. O comparație a inventarului tipografic al Mitropoliei din Iași (literă și ornamente), utilizat în ultima carte sigură tipărită în 1732, cu inventarul celor trei titluri imprimate la Rădăuți între 1744-1746 arată o oarecare legătură între tiparnița Mitropoliei și cea episcopală din Rădăuți, însă, probabil, domnitorul Constantin Mavrocordat, cel care a impulsionat activitatea tipografică în Moldova, a trimis la Rădăuți ce mai rămăsese din tiparnița Mitropoliei din Iași. Cărțile apărute la Rădăuți utilizează garnituri noi de literă și alte xilografuri decât la Iași, ceea ce arată că au fost create special pentru noua tiparniță.

⁴⁵ Târnosanie 1752; vezi BRV II, nr. 283, p. 121.

⁴⁶ Stoide 1984, p. 394.

⁴⁷ Mârza 2014, p. 52-53 unde îi menționează pe toți istoricii care consideră că Duca a dispărut după 1753, fără să mai tipărească nimic; a se vedea și Melinte 1997, p. 153-155.

s-ar fi retras dreptul de a imprima cărți îndată ce Mitropolia din Iași a putut să-și reorganizeze activitatea⁴⁸. De reținut și faptul că Mitropolia începuse deja să imprime cărți din 1749 în noua ei tipografie și, de asemenea, subliniem că Mitropolia nu a tipărit nicio carte grecească până târziu, în 1786⁴⁹, în contextul în care există până în acest an cărți grecești tipărite la Iași, dar nu se știe de cine...

Ceea ce i-a nedumerit și mai mult pe cercetători a fost hrisovul emis de domnitorul Constantin Racoviță Cehan al Moldovei (**Fig. 19**), care îi reconfirmă lui Duca și tipografiei sale, în data de 20 mai 1756, privilegiul acordat pe 30 martie 1750⁵⁰. Mai mult decât atât, în 1751, cu numai un an înainte față de presupusa și inexplicabila încetare a activității sale, „Duca și-a mărit tipografia aducând și literă grecească”⁵¹ și, desigur, și culegători, diortositori etc.

Analiza elementelor decorative din cărțile lui Duca Sotiriovici ne-a condus nu doar către confirmarea implicării sale în activitatea tipografiei arabe de la Mănăstirea Sf. Sava din Iași, ci și către identificarea de noi titluri de carte scoase de el după 1752, anul considerat limită pentru activitatea sa.

Așadar, în 1756, în timpul domniei lui Constantin Racoviță Cehan, care îi și reînnoiește privilegiul chiar în acest an, a apărut la Iași *Mreața apostolică*: ΤΟ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΝ ΔΥΚΤΙΟΝ ΗΤΟΙ. ΛΟΓΟΙ ΨΥΧΟΦΕΛΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΝ. ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΘΗΜΕΡΟΝ ΝΗΣΤΕΙΑΝ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΟΥ ΓΕΝΝΩΝ. Συντεθέντες, καὶ ἐκφωνηθέντες παρὰ οὗ ταπεινοῦ Ἱερακήρυκος ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΗΝΙΕΩΣ. Ἰδία δαπάνῃ τῷ Τύπῳ ἐκδοθέντες πρὸς ὠφέλειαν τῶν χριστιανῶν. Καὶ ἀφιερωθέντες τῷ Ὑψηλοτάτῳ Γαληνοτάτῳ, καὶ Θεοσεβεστάτῳ Αὐθέντῃ ΚΥΡΙΩ ΚΥΡΙΩ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩ ΜΙΧΑΗΛ ΡΑΚΟΒΙΤΖΑ Βοεβόδα καὶ Ἡγεμόνι Μεγαλοπρεπεστάτῳ πάσης Μολδοβλαχίας. Ἐν Ἰασίῳ τῆς Μολδαβίας. Ἐν Ἑτεῖ Σωτερίῳ. αψνς’.

Aceasta reprezintă o voluminoasă lucrare în limba greacă, însumând 352 de pagini, cu textul distribuit pe 2 coloane pe pagină, catalogată de Ém. Legrand ca rarismă⁵².

⁴⁸ Mârza 2014, p. 67.

⁴⁹ BRV II, nr. 509, p. 316.

⁵⁰ Originalul a fost consultat de noi la Biblioteca Academiei Române din București, unde se păstrează la Documente istorice sub cota 22/CLXXVI. De fapt, primul care i-a acordat privilegii lui Duca Sotiriovici a fost Constantin Mavrocordat, textul acestui document fiind reprodus în hrisovul lui Constantin Racoviță Cehan. Despre cercetarea și publicarea acestui hrisov important; vezi Stoide 1984, p. 391, nota 3.

⁵¹ *Ibidem*, p. 394.

⁵² Legrand, tom I, 1918, p. 464; Erbiceanu 2020, p. 99; BRV II, nr. 302, p. 137; cartea se mai găsește în bibliotecile unor mănăstiri din Muntele Athos: Vatoped, Lavra, Hilandar, Schitul Sf. Ana, la Atena; vezi Papadopoulos 1984, p. 282. Biblioteca Academiei Române din București are 4 exemplare, Biblioteca Sf. Sinod unul singur.

Pe foaia de titlu nu se menționează decât că autorul a achitat apariția cărții pe care o dedică domnitorului Moldovei, Constantin Racoviță Cehan. Dacă locul tipăririi și anul ne sunt furnizate (Iași, 1756), în schimb, nu ne sunt oferite niciun nume de tipograf și nicio indicație privind tipografia.

Autorul acestei cărți este Nikolaos Mavroides, un cleric grec originar din insula Kefalonia, predicator vestit care a activat în Țările Române și la Constantinopol. La începutul acestei culegeri de predici la Postul Mare și la cel al Nașterii Domnului a fost atașat și portretul autorului (care atunci era în viață), realizat de ierei Mihail Strilbițchi. Inventarul de elemente decorative al acestei cărți ne trimite direct la realizările tipografice ale lui Duca Sotiriovici pe care le vom așeza în paralel, pentru comparație. *O cruce stilizată* (**Fig. 20**) aflată la [f. 5] din introducerea cărții lui Nikolaos Mavroides (Iași, 1756), reluată în multe locuri în această carte la: p. 136, 204, 244, 258, 295, 359, se regăsește chiar în prima tipăritură a lui Duca, *Psaltirea cu tâlcuiri*, 1743, dar și în *Lumina* (care luminează celor aflați) în întuneric, Iași, 1757.

O amforă cu flori (**Fig. 21**), ornament de final de text plasat la pag. 72 în cartea lui Nikolaos Mavroides (Iași, 1756), se regăsește în alte două cărți tipărite anterior de Duca la Iași, în 1747, *Triod* și *Liturghier* (ornamentul a fost imprimat cu cerneală roșie și respectiv neagră).

Un *ornament vegetal stilizat* (**Fig. 22**), destinat să încheie un text, se regăsește inițial în *Liturghierul arab* (1745), în care este poziționat cu ramurile în sus, față de cum apare în *Mreața apostolică* (Iași, 1756), dar și în alte două cărți tipărite de Duca la Iași în 1749: *Ceaslovul* și *Octoiul*.

În același an în care la Iași a apărut *Mreața apostolică* (1756), Duca Sotiriovici a mai publicat o carte pe care, deocamdată, o cunoaștem numai din descrierea bibliografică a lui Ém. Legrand: Σύνοψις εὐχῶν ἐκ τοῦ Ψαλτῆρος, συλλεγεῖσα παρὰ τοῦ σοφωτάτου Γενναδίου Σχολαρίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Τυπωθεῖσα ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ ὑψηλοτάτου καὶ θεοσεβεστάτου αὐθέντου καὶ ἡγεμόνος πάσης Μολδοβλαχίας κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Μιχαὴλ Ῥακοβίτζα Βοεβόδα, ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου Μητροπολίτου κυρίου Ἰακώβου. Ἐν Ἰασίῳ τῆς Μολδαβίας, αψνς'. Παρὰ Δούκα Σωτηρίῳ, τῷ ἐκ τῆς νήσου Θάσου⁵³.

Este vorba despre Cartea *Σύνοψις εὐχῶν ἐκ τοῦ Ψαλτῆρος* (*Prescurtare de rugăciuni din Psaltire*), care îl are ca autor pe patriarhul Ghenadie Scholarios și îi menționează pe foaia de titlu pe domnitorul Constantin Mihail Racoviță și pe mitropolitul Iacov al Moldovei, dar și pe Duca Sotiriovici din Thassos, precizând locul și anul de apariție: Iași, 1756. Să amintim că în 1749 și la București se mai tipărise în limba greacă această lucrare de mici dimensiuni. Ediția grecească de la Iași a acestei *Prescurtări a rugăciunilor din Psaltire* este necunoscută

⁵³ Legrand, tom I, 1984, p. 562.

Bibliografiilor românești.

În 1757 a apărut la Iași o nouă carte grecească, intitulată BIBΛION ΚΑΛΟΥΜΕΝΟΝ φῶς τῶν ἐν σκότει. Ἐν ᾧ περιέχονται Μαρτυρίαι, καὶ Ἀποδείξεις θείων Πατέρων ὅτι μόνον τὸ θεόθεν τοῖς Ἀποστόλοις δοθὲν βάπτισμα, καθαίρει ἁμαρτίας, τὸ δὲ σατανικῶς ἐπινοηθὲν τοῖς λατεῖνοις (sic!) ὁζῶδες, καὶ ἡλισμένον ῥάντισμα, καὶ ἡ ἐπίχυσις, οὐ μόνον οὐ καθαίρει, ἀλλὰ καὶ μόλυνει τὸν ῥαντιζόμενον, ὡς ἀλλότριον τῆς εὐαγγελικῆς, καὶ ἀποστολικῆς παραδόσεως. Συντεθὲν παράτινος εὐλαβοῦς ιερομονάχου γνησίου τέκνου τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας εἰς ἐπιστροφὴν τῶν αἰρετιζόντων λατείνων (sic!), καὶ ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Καὶ νῦν τὸ πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν. αψνζ'.

În traducere, titlul sună astfel: *Carte denumită Lumină a celor din întuneric. În ea sunt conținute mărturii și dovezi ale dumnezeieștilor Părinți potrivit cărora doar botezul dat de Dumnezeu apostolilor spală păcatele, pe când cel încurcat, venit din închipuirea satanică a latinilor, stropirea sărată (presărarea cu sare) și turnarea [apei] nu doar că nu spală, ci chiar întinează pe cel stropit, fiind străină de Tradiția evanghelică și apostolică. Întocmită de un ieromonah evlavios, fiu autentic al Bisericii Răsăritene spre surparea ereticilor latini și spre folosul creștinilor ortodocși. Și dată acum întâia oară spre tipar. 1757.*

Cartea catalogată ca fiind *de cea mai extraordinară raritate*⁵⁴ și fără date de identificare nu a fost înregistrată de *Bibliografia românească veche* și nici de celelalte lucrări complementare ulterioare; ea conține polemică anticatolică și tratează o temă foarte spinoasă ivită în epocă, însoțită de multă tulburare în rândul credincioșilor: care este modalitatea corectă a săvârșirii botezului (afundare ori stropire/aspersiune?); subiectul generase la Constantinopol, în 1755, câteva sinoade⁵⁵. Așa cum am precizat, foaia de titlu nu ne indică nici cine este autorul cărții, nici tipografii ori tipografia care își asumă apariția cărții și nici orașul în care a apărut. Este lesne de înțeles de ce... pentru ca nimeni să nu sufere repercusiuni. Din același motiv de prudență, pentru a nu fi descoperiți cei care au tipărit cartea, nici culegerea de predici a lui Nikolaos Mavroides din 1756 nu menționează vreun nume ori tipografia care a scos cartea. Poate că o comparație a literei și a elementelor decorative din cele două lucrări din 1756 și 1757 ar fi făcut titlurile ușor de atribuit aceluiași tipograf și anonimatul ar fi fost periclitat. Cartea intitulată metaforic *Lumina (care luminează) în întuneric* nu trebuie confundată cu *Carte sau lumină*, traducerea românească tipărită la

⁵⁴ *Ibidem*, p. 82.

⁵⁵ Lucrarea de la Iași vine în sprijinul celor care au luptat pentru Ortodoxie, în controversa baptismală a acelor timpuri, ea adăugându-se cărților tipărite în acest scop la Constantinopol și Leipzig. Despre controversa baptismală la care ne referim, a se vedea cartea lui Μεταλληνός 1996; Ware 2021.

Snagov în 1699 a lucrării lui Maxim Peloponesianul, publicată inițial la București, în greacă, în 1690, cu numele de *Enchiridion*. Putem presupune că autorul acestei cărți tipărite la Iași în 1757 este Neofit Cavsocalivitul (†1784), căruia Duca Sotiriovici îi va publica o mică lucrare în 1759, la Athos. Și această *Carte denumită Lumină a celor din întuneric* reprezintă o adăugire la *Bibliografia Românească Veche*.

Puținele ornamente din această carte se regăsesc numai în tipăriturile lui Duca Sotiriovici. Este cazul crucii ornamentale care închide textul (**Fig. 20**) și al unui alt ornament de final regăsit în *Liturghierul* arab din 1745, în *Liturghierul* tipărit în 1747 și în *Ceaslovul* și *Octoiul* scoase de Duca în 1749 (**Fig. 21**).

O mărturie ultimă despre Duca Sotiriovici ne-o oferă o carte imprimată de acesta în afara Moldovei, în patria sa, Elada, mai aproape de insula natală, mai exact, la Muntele Athos. Este vorba despre o *Selecție (Alegere) din Psaltire și cu alte rugăciuni așezate de Neofit cel (ce a făcut parte) dintre evrei, afierosită cuviosului părintelui nostru Atanasie cel Mare Athonitul, tipărite acum într-acest fel cu îngrijirea și cheltuiala preacuviosului arhimandrit Cosma, egumenul Marii Lavre cel din Epidaur*⁵⁶, (tipărită) în *Marea Lavră de Duca Sotiriovici din Thassos*. (fig. 23)

ΕΚΛΟΓΗ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗΡΙΟΥ ΠΑΝΤΟΣ Εἰς (ar trebui: Εἰς) τὴ Δοξολογίαν καὶ Εὐχὴν, Συλλεγεῖσα μὲν παρὰ τοῦ ἐλλογιμωτάτου Διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου τοῦ ἐξ Ἑβραίων. Ἀφιερωθεῖσα δὲ τῷ Ὁσίῳ Πατρὶ ἡμῶν ΑΘΑΝΑΣΙΩ, τῷ ἐν τῷ Ἄθῳ. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα Συνδρομῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανοσιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου τῆς μεγίστης Λαύρας Κυρίου Κοσμᾶ ἐπίδουριου. Ἐν τῷ Ὁρει τοῦ Ἄθῳ, 1759. Παρὰ Δούκῃ Σωτήρῃ, τῷ Θασίῳ⁵⁷.

Cartea de format în 24° are 14 x 8,5 cm și numără 4 file nenumerate + 61 pagini numerotate. Din exemplarul studiat lipsește gravura cu icoana Sf. Atanasie Athonitul.

Autorul cărții, Neofit Cavsocalivitul, a fost un învățat călugăr grec, convertit la creștinism din rândurile mozaicilor, profesor la cunoscuta școală Atoniada din Muntele Athos, călător prin Țările Române, refugiat o vreme la Brașov.

Cărțiceaua de față este o neobișnuită culegere de stihuri din *Psaltire*, la care au fost adăugate și alte rugăciuni⁵⁸. Tipograful semnează și un scurt cuvânt introductiv adresat cititorilor. Este puțin neobișnuit faptul că tipograful ocupă cu

⁵⁶ Mic oraș din Pelopones, în sud-estul Greciei.

⁵⁷ Legrand, tom I, 1984, p. 324-325. BAR cota I 522868.

⁵⁸ Menționăm faptul că pentru studiul de față am consultat un exemplar din *Ekloge* (Selecția din *Psaltire*) păstrat la Biblioteca Academiei Române, până în acest moment, singurul din România. Câteva mănăstiri din Muntele Athos, ca Vatoped, Dionisiu, Marea Lavră, Pantelimon, posedă în bibliotecile lor această mică lucrare care se mai află la Atena și Roma, în Biblioteca Assunzionisti; vezi Papadopoulos 1984, p. 324-325.

stema proprie aproape jumătate din mica foaie de titlu. Câte exemple de blazon de tipografi români cunoaștem astăzi, oare?⁵⁹

Blazonul lui Duca este compus dintr-o acvilă flancată de doi lei rampanți. Acvila poartă în gheare un sfeșnic cu o lumânare aprinsă, simbol care trimite, desigur, la activitatea lui Duca Sotiriovici, aceea de răspânditor al luminii Cuvântului. În cele patru colțuri ale blazonului se află patru litere capitale: D K S T, care, în mod evident, compun numele lui Duca Sotiriovici.

Inventarul decorațiilor cărții nu se regăsește în cel utilizat de Duca la tipografia sa din Iași. Putem presupune că a cumpărat literă nouă și a dus-o la Athos ori a confecționat-o acolo. A doua variantă este destul de greu de crezut, dar nu imposibilă.

Cu siguranță însă, el este cel care și-a compus și săpat blazonul în lemn și acele culs-de-lampes în care apare corbul inspirat de stema Valahiei (**Fig. 24 și 25**).

Ne-ar plăcea să credem că Duca Sotiriovici este cel care i-a săpat și patriarhului Silvestru un blazon arhieresc publicat în *Acatistul* arab, imprimat probabil la București, în 1747 (**Fig. 26**). Așa cum am încercat să demonstrăm mai sus, Duca S. și patriarhul Silvestru al Antiohiei se cunoșteau de la Iași, de când Duca a contribuit la punerea în funcțiune a tipografiei arabe și la apariția primelor cărți în arabă din capitala Moldovei. Că Duca era priceput în arta gravurii o arată chiar prima sa tipăritură, *Psaltirea cu tâlcuiri* (1743), în care el a introdus o gravură cu chipul Împăratului David, semnată în dreapta jos *Duca*⁶⁰. Această gravură reprezintă o copie după cea apărută întâia oară la București, în 1694, în *Psaltirea* Sf. Antim Ivireanul. În acest fel, suntem încredințați că Duca a fost capabil să sape litera arabă după desenele celor doi ucenici sirieni ai patriarhului Silvestru al Antiohiei.

Despre Duca nu se mai știa nimic după anul 1752. Însă, din acest moment, tipăriturile grecești apărute la Iași, pe care i le atribuim, ne revelează faptul că el s-a aflat în Moldova până către 1757, când a imprimat ultima carte cunoscută. Este limpede că a plecat din țară la Athos în 1758 ori chiar în 1759, probabil la acest egumen de la Marea Lavră, care trebuie că-i era prieten, de vreme ce se ostenește să-i imprime la cerere o carte.

Nu este exclus ca această carte, pe care Duca Sotiriovici o arată ca tipărită la Athos, să fi apărut în altă parte; era obișnuită trecerea pe cărți a unui loc de apariție fictiv, fapt practicat, în special, atunci când se intenționa un anonimat. Așadar, să fi turnat Duca literă nouă la Athos? Să fi adus cu sine ustensilele trebuitoare? În tot cazul, transportul materialului tipografic constituia o

⁵⁹ Se mai păstrează blazonul tipografului Mihail Strilbițchi; vezi BRV II, p. 293.

⁶⁰ Mulțumesc dr. Anca Tatay care mi-a semnalat acest aspect.

operațiune sensibilă⁶¹.

În prezent, nu se știe cu precizie în ce an și la ce mănăstire s-a instalat întâia oară o tipografie la Muntele Athos; acest lucru a fost presupus de cercetători a se fi petrecut la finalul secolului al XVIII-lea (1779) la Mănăstirea Iviron, fără să cunoaștem azi produse tipografice din prezumtiva tipografie⁶².

Duca a revenit în Moldova după periplul prin Grecia, țara natală. Nu avem știri că ar fi tipărit în continuare cărți după 1759, însă există mărturii ale prezenței sale în *Condica de scuteli* din 1763-1764, a lui Grigore Vodă Calimah, „între boierii și slujbașii domnești care s-au bucurat de oarecari scuteli domnești”⁶³. Prin urmare, probabil, fiind deja bătrân, existând o tiparniță activă la Mitropolie, Duca nu a mai continuat să tipărească noi cărți după ce s-a întors din Grecia, mulțumindu-se poate să facă noi traduceri; știm deja că a tradus și alte cărți, fiind cunoscute astfel de lucrări anterioare⁶⁴.

În încheiere, se cuvine să reluăm principalele idei pe care le-am dezvoltat în materialul de față. Am discutat, mai întâi, despre dispersarea și reutilizarea inventarului tipografiei Sf. Mormânt de la Mănăstirea Sf. Sava din Iași. Am arătat implicarea lui Duca Sotiriovici în organizarea tipografiei arabe de la Sf. Sava, descriind *Ceaslovul slavo-român*, Iași, 1743-1746 ca fiind o contribuție la BRV, carte apărută în proximitatea momentului înființării tipografiei arabe. Am dovedit că Duca Sotiriovici nu a încetat să tipărească noi cărți după anul 1752, precizând că două cărți grecești, *Mreaja apostolică* (1756) și *Lumină în întunerice* (1757), justifică achiziția de către Duca S. de literă nouă⁶⁵ (1751) și reînnoirea privilegiului domnesc din 1756. Tot aici, am descris încă două noi titluri grecești care se adaugă la BRV: *Sinopsis*, Iași, 1757 și *Ekloge...*, Marea Lavră, 1759, având astfel un total de 4 titluri noi, contribuții la *Bibliografia românească veche*. Așadar, listei de tipărituri ale lui Duca Sotiriovici, cuprinzând 12 titluri românești și grecești, plus alte 3 arabe, i se adaugă acum 5 noi titluri, din care 4 reprezintă contribuții la *Bibliografia românească veche*.

⁶¹ Legat de mutarea materialului tipografic, a ustensilelor, a cantităților de literă, să amintim un fapt demn de reținut. În iulie 1714, Sf. Antim Ivireanul îi scria patriarhului Hrisant al Ierusalimului că, mutând în vara anului respectiv tipografia de la Târgoviște la București, a trebuit să toarne din nou vreo cincizeci de ocale de slovă, stricată pe drum «din neluarea aminte a oamenilor» care transportau litera; vezi DIR 1936, p. 115, LXXII.

⁶² Papastratos 1990, vol. I, p. 27.

⁶³ Stoide 1984, p. 296.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ De reținut că, în 1752, Duca a tipărit Slujba Sf. Timotei, din care nu cunoaștem exemplare în țară.

List of illustrations

- Fig. 1** – Antimins, patriarch Sylvester, September 1724 (Collection of Vatoped Monastery, Mt. Athos)
- Fig. 2** – Book for forgiveness, patriarch Sylvester, 1724 (collection of Greek Orthodox Patriarchate of Antioch, Balamand, Liban)
- Fig. 3** – The coat of arms of ruler Nicolae Mavrocordat printed in St. John of Damascus, *An exposition of faith*, Iași, 1715 and *Hieratikon*, Iași, 1715
- Fig. 4** – The coat of arms of Moldavia's ruler Mihail Racoviță printed in Iași, in 1726, in *Anthologion* and *Octoechos*
- Fig. 5** – *Saviour Not-Made-by-Hands*, ornamentation taken over from the inventory of Holy Sepulchre Printing House from St. Sava (from *Synopsis* and *Hieratikon*, Iași, 1715) in the printing house of the metropolis of Moldavia in *Anthologion* and *Ochtoechos* (Iași, 1726)
- Fig. 6** – Final text ornament taken over by Duca Sotiriovici in *Psalter interpretation*, Iași, 1743 from Sf. John of Damascus, *An exposition of faith*, Iași, 1715
- Fig. 7** – Ruler coat of arms of Ioan Mavrocordat inspired by the model of Duca Sotiriovici printed in the Arab books (1746)
- Fig. 8** – Ruler coat of arms of Ioan Mavrocordat used by Duca Sotiriovici in *Psalter interpretation* (1743)
- Fig. 9** – St John Chrysostom, xylographic plate made in Iași used in the *Arab Hieratikon*, (1745), currently at St John the Baptist, Khenchara, Liban
- Fig. 10** – St John Chrysostom, woodcut from *Arab Hieratikon*, Iași, 1745
- Fig. 11** – Dog rose flowers, final text ornament of *Arab Hieratikon*, Iași, 1745 and *Truth mediator*, Iași 1746 taken over in *Hieratikon*, Iași, 1747; *Triodion*, Iași, 1747; *Horologion*, Iași, 1749; *Octoechos*, Iași, 1749
- Fig. 12** – Helianthus frontispiece from *Arab Hieratikon*, Iași, 1745 taken over in *Hieratikon*, Iași, 1747; *Synopsis of the seven sacraments*, Iași, 1751
- Fig. 13** – Angel holding a crown and branch of date palm. Final text ornament of *Arab Hieratikon*, Iași, 1745 taken over in *Hieratikon*, Iași, 1747; *Horologion*, Iași, 1749
- Fig. 14** – Stylised floral ornament for final text from *Arab Hieratikon*, Iași, 1745 taken over in *Hieratikon*, Iași, 1747; *Triodion*, Iași, 1747; *Horologion*, Iași, 1749; *Octoechos*, Iași, 1749
- Fig. 15** – Dog rose branch, ornament for final text from *Arab Hieratikon*, Iași, 1745 taken over in *Triodion*, Iași, 1747
- Fig. 16** – Colophon *Slav-Romanian Horologion*, Iași, 1743-46-one – off copy Library of the Holy Synod
- Fig. 17** – The Annunciation, engraving from *Slav-Romanian Horologion*, Iași, 1743-46 (one-off copy Library of the Holy Synod) also used in *Horologion*, Iași 1749
- Fig. 18** – Seraph, final text ornamentation from *Arab Hieratikon*, Iași, 1745 taken over in *Slav-Romanian Horologion*, Iași. 1742-42; *Hieratikon*, Iași, 1747; *Triodion*, Iași, 1747
- Fig. 19** – Charter by which Constantin Racoviță Cehan of Moldavia grants Duca Sotiriovici a privilege in 1750, reconfirmed in 1756 (BAR Historical documents 22/ CLXXVI)
- Fig. 20** – Stylised cross
- Fig. 21** – Amphora with flowers
- Fig. 22** – Stylised floral ornament for final text from *Arab Hieratikon*, Iași, 1745 taken over in *Horologion*, Iași, 1749; *Octoechos*, Iași, 1749; *Feast teachings*, Iași, 1756
- Fig. 23** – *Ekloge*, (Psalter selection), title page, Monastery of Great Lavra-Athos, 1759
- Fig. 24** – Ornament from *Ekloge*, Monastery of Great Lavra-Athos, 1759
- Fig. 25** – Ornament from *Ekloge*, Monastery of Great Lavra-Athos, 1759
- Fig. 26** – Coat of arms of patriarch Sylvester of Antioch (*Arab Akathist*, Bucharest?, 1747)

Fig. 1 – Antimis, patriarhul Silvestru, septembrie 1724 (Colecția M-rii Vatoped, Mt. Athos)

Fig. 2 – Carte de iertare, patriarhul Silvestru, 1724
(Colecția Patriarhiei Antiohiei, Balamand, Liban)

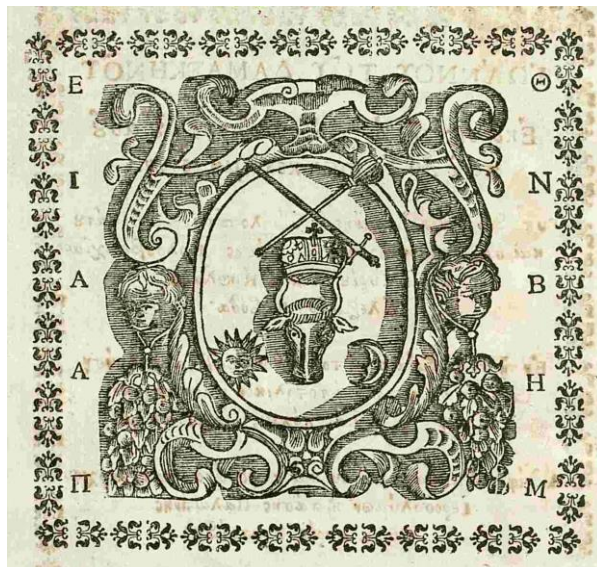

Fig. 3 – Stema domnitorului Nicolae Mavrocordat tipărită în Sf. Ioan Damaschin, *Arătarea credinței*, Iași, 1715 și *Liturghier*, Iași, 1715

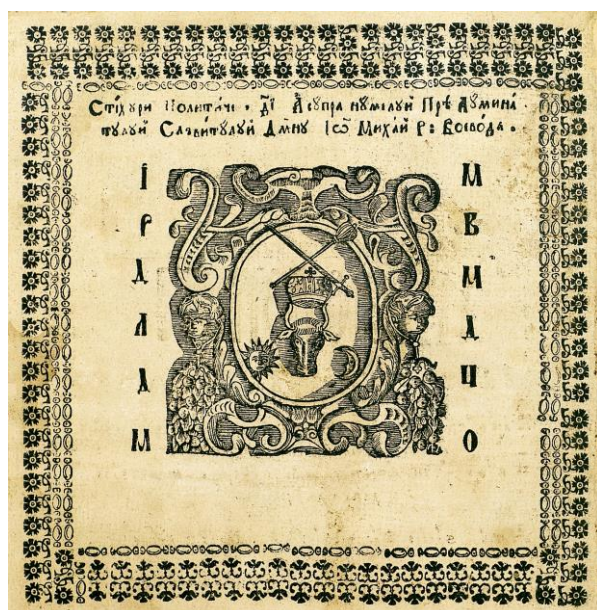

Fig. 4 – Stema domnitorului Moldovei Mihail Racoviță tipărită la Iași, în 1726, în *Antologhion* și *Octoih*.

Fig. 5 – *Sf. Mahramă*, ornament preluat din inventarul tipografiei Sf. Mormânt de la Sf. Sava (din *Sinopsis* și *Liturghier*, Iași, 1715) în tipografia Mitropoliei Moldovei, în *Antologhion* și *Octoih* (Iași, 1726)

Fig. 6 – Ornament de final de text preluat de Duca Sotiriovici în *Psaltirea cu tâlcuiri*, Iași, 1743 din Sf. Ioan Damaschin, *Arătarea credinței*, Iași, 1715

Fig. 7 – Stema domnească a lui Ioan Mavrocordat inspirată după modelul lui Duca Sotiriovici tipărită în cărțile arabe (1746)

Fig. 8 – Stema domnească a lui Ioan Mavrocordat utilizată de Duca Sotiriovici în *Psaltirea cu tâlcuiri* (1743)

Fig. 9 – Sf. Ioan Hrisostom, placă xilografică realizată la Iași utilizată în *Liturghierul arab*, (1745), azi la M-reia Sf. Ioan Botezătorul, Khenchara, Liban

Fig. 10 – Sf. Ioan Hrisostom, xilogravură din *Liturghierul arab*, Iași, 1745

Fig. 11 – Flori de măceș, ornament de final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745 și *Arbitrul adevărului*, Iași 1746, preluat în *Liturghier*, Iași, 1747; *Triod*, Iași, 1747; *Ceaslov*, Iași, 1749; *Octoih*, Iași, 1749

Fig. 12 – Frontispiciu cu helianthus din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Liturghier*, Iași, 1747; *Sinopsis, adecă adunarea celor Șapte taine*, Iași, 1751

Fig. 13 – Înger ținând în mâini o coroană și o ramură de finic. Ornament de final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Liturghier*, Iași, 1747; *Ceaslov*, Iași, 1749

Fig. 14 – Ornament floral stilizat pentru final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Liturghier*, Iași, 1747; *Triod*, Iași, 1747; *Ceaslov*, Iași, 1749; *Octoih*, Iași, 1749

Fig. 15 – Creangă de măceș. Ornament de final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Triod*, Iași, 1747

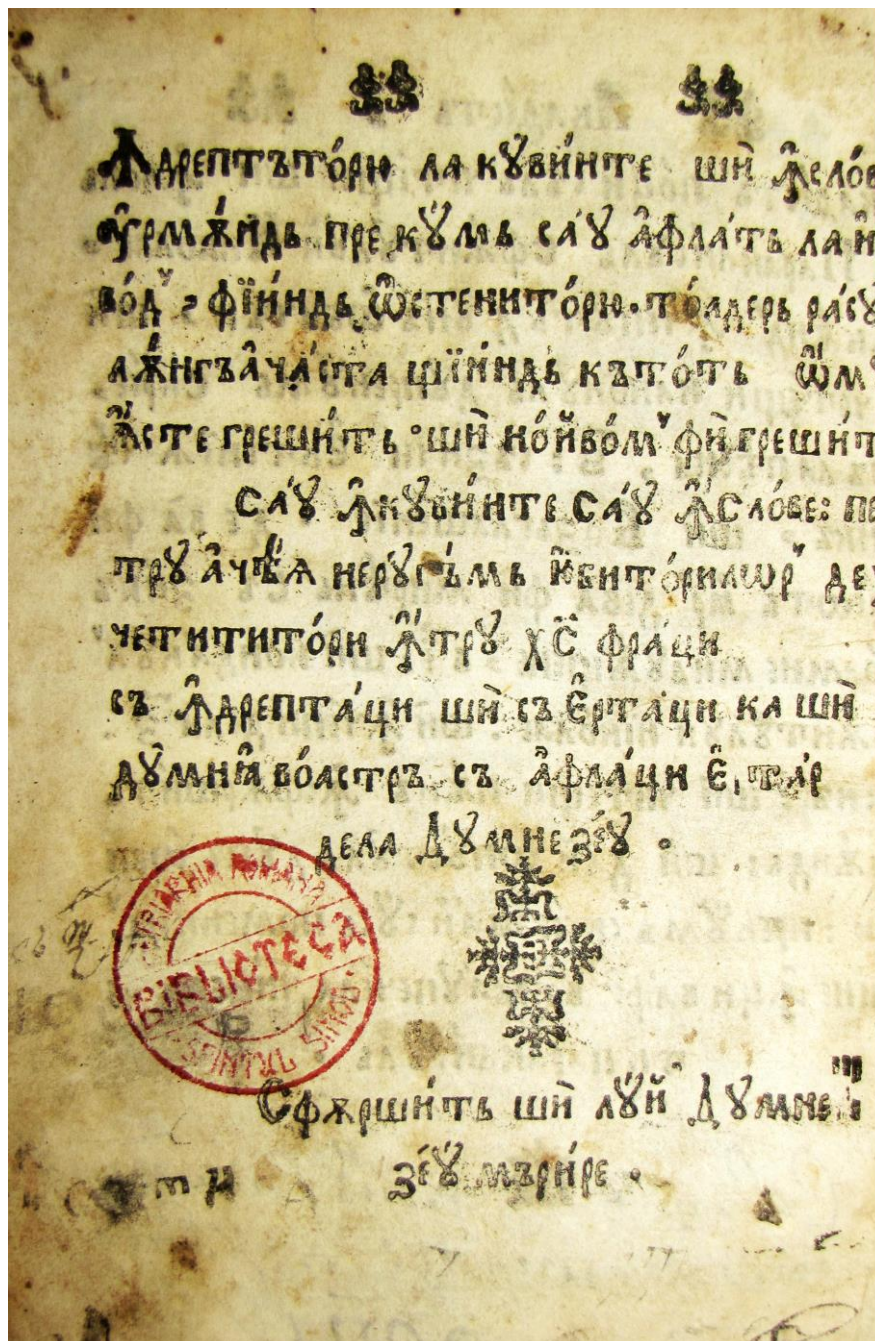

Fig. 16 – Colofon Ceaslov slavo-român, Iași, 1743-46 – uncat Bibl. Sf. Sinod

Fig. 17 – Bunavestire, gravură din *Czaslov slavo-român*, Iași, 1743-46 (unicat Bibl. Sf. Sinod) utilizată și în *Czaslov*, Iași 1749

Fig. 18 – Serafim, ornament de final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Czaslovul* slavo-român, Iași. 1742-42; *Liturghier*, Iași, 1747; *Triod*, Iași, 1747

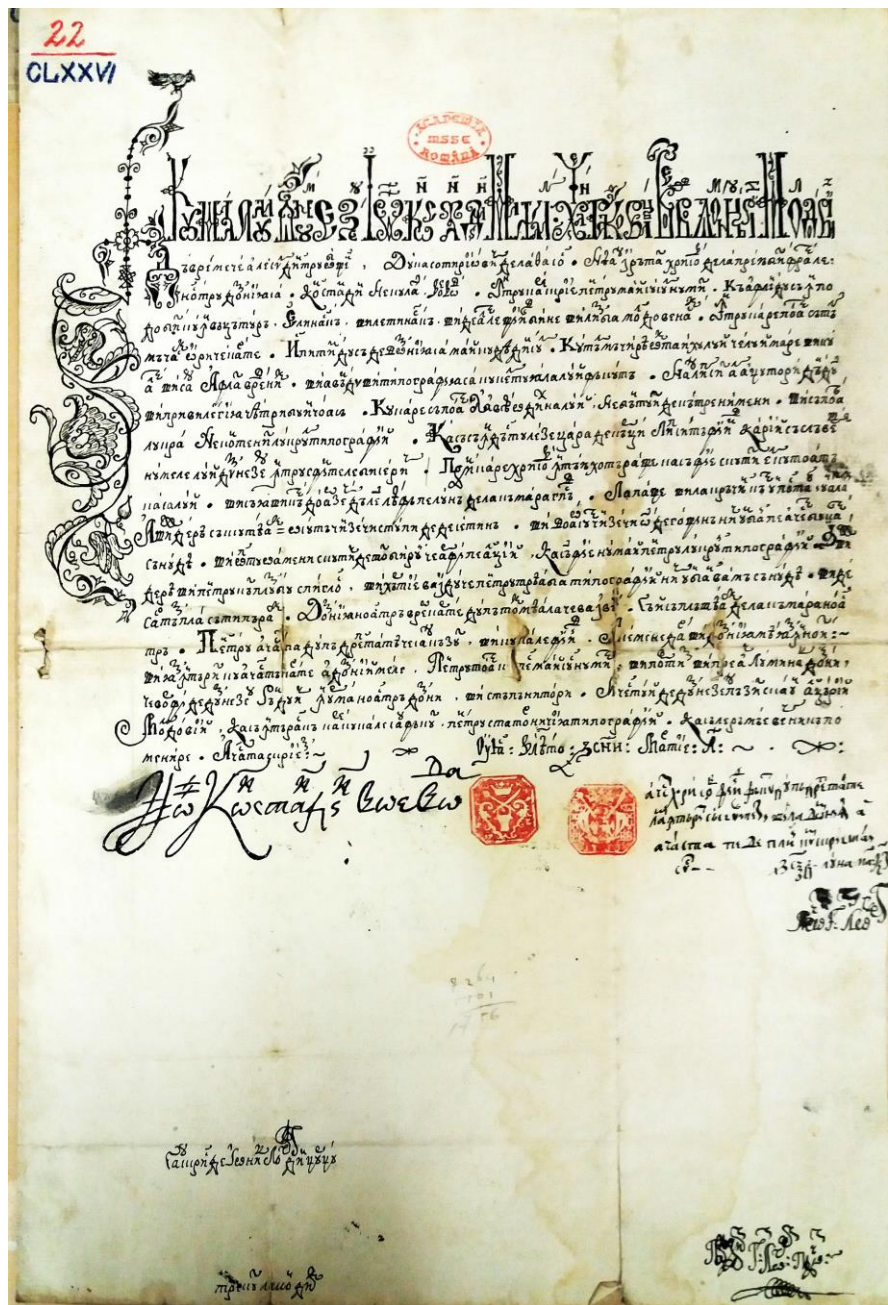

Fig. 19 – Hrisov prin care Constantin Racoviță Cehan al Moldovei îi acordă lui Duca Sotirioviici un privilegiu în 1750, reconfirmat în 1756 (BAR Documente istorice, 22/ CLXXVI)

Fig. 20 – Cruce stilizată

Fig. 21 – Amforă cu flori

Fig. 22 – Ornament floral stilizat pentru final de text din *Liturghierul arab*, Iași, 1745, preluat în *Ceaslov*, Iași, 1749; *Octoih*, Iași, 1749; *Mreaja apostolică*, Iași, 1756

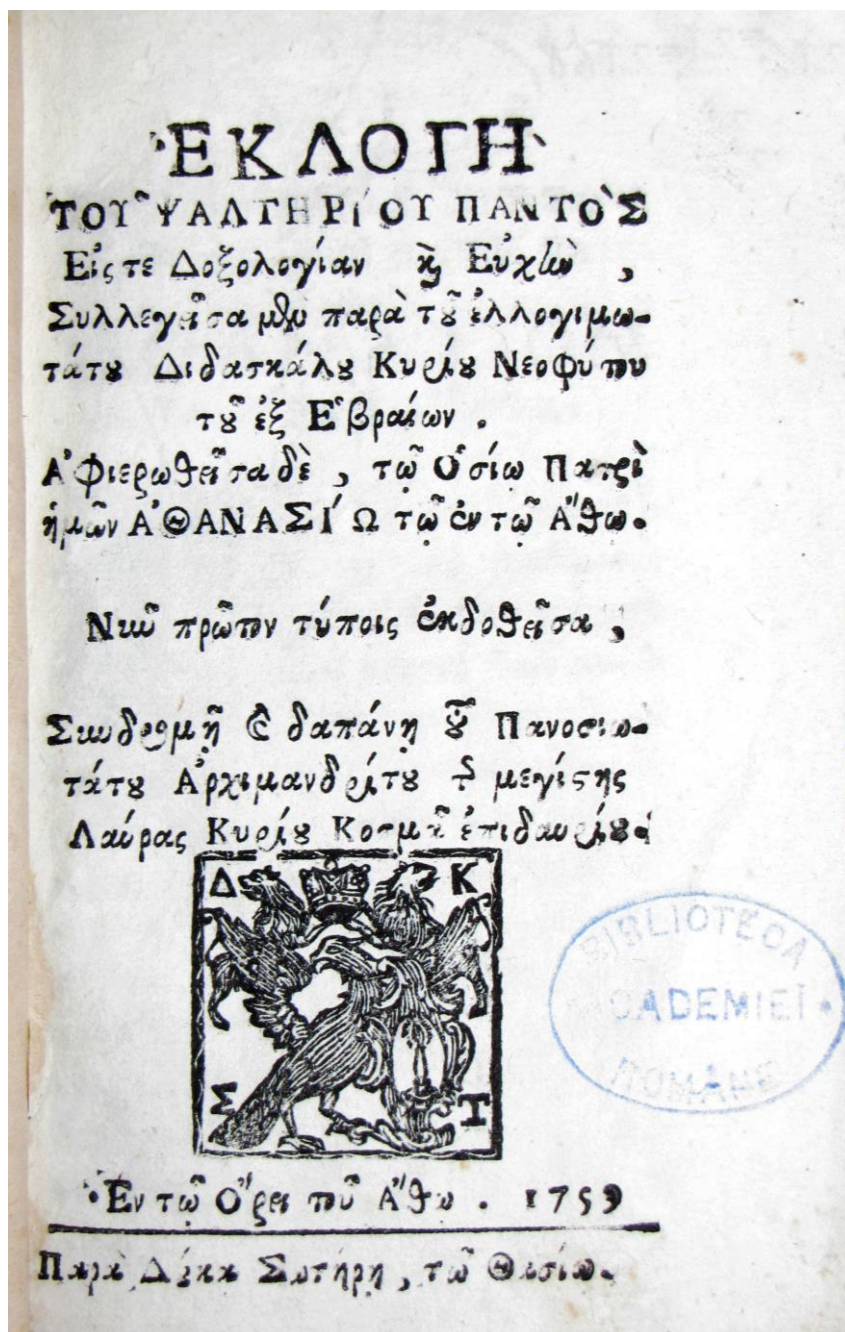

Fig. 23 – Ekloge, (Selectie din Psaltire), foaie de titlu, Marea Lavra-Athos, 1759

Fig. 24 – Ornament din *Ekloge*, Marea Lavră-Athos, 1759

Fig. 25 – Ornament din *Ekloge*, Marea Lavră-Athos, 1759

Fig. 26 – Stema patriarhului Silvestru al Antiohiei (*Acatist arab*, București?, 1747)

Abrevieri bibliografice

- Bădără 1998 – Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998
- BRV – Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche 1508-1830*, vol. I-IV, București, 1903-1944
- Bulat 1971 – T. G. Bulat, „Tiparnițele moldovenești de carte bisericească de la Mitropolitul Varlaam la Mitropolitul Veniamin Costachi (1641-1803)”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XLVII, nr. 5-6, mai-iunie, 1971, p. 349-361
- Cândea 1979 – Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979
- Chiaburu 2005 – Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei*, Iași, 2005
- Chițulescu 2020 – Arhim. Policarp Chițulescu, „Câteva foi volante necunoscute Bibliografiei Românești Vechi”, în *Apulum series Historia & Patrimonium. Supplementum*, LII, 2020, p. 141-162
- Chițulescu 2022 – Arhim. Policarp Chițulescu, „Patriarhul Silvestru al Antiohiei și donația sa de carte către Mănăstirea Sf. Sava din Iași. O reevaluare necesară”, în *Mărturii de istorie și cultură românească*, I, 2022, p. 53-64
- Constantiniu 2015 – Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat Reformatorul*, București, 2015
- Cronica Ghiculeștilor 1965 – *Cronica Ghiculeștilor, Istoria Moldovei între 1695-1754*, text grecesc însoțit de traducerea românească cu prefată, introducere, glosar și indice. Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965
- DIR 1936 – *Documente privitoare la istoria românilor. Volumul XIV al colecției Hurmuzaki publicate după originale, copiile Academiei Române și tipărituri de N. Iorga, partea III, c. 1560-1820*, București, 1936
- Dimitriu 2023 – Oana-Lucia Dimitriu, *Ilustrația cărții românești vechi din secolul al XVIII-lea în colecțiile Bibliotecii Academiei Române. Gravura. Vol. I: Țara Românească*, București, 2023
- Erbiceanu 2020 – Constantin Erbiceanu, *Bibliografia Greacă sau cărțile grecești imprimare în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români. Studii literare*, notă despre ediție, text stabilit și note de Mihai Țipău, București, 2020
- Feodorov 2016 – Ioana Feodorov, *Tipar pentru creștinii arabi*, Brăila, 2016
- Feodorov 2020 – Ioana Feodorov, „The Arabic Book of the Divine Liturgies Printed in 1745 in Iași by Patriarch Sylvester of Antioch”, în *Scrinium, Journal of Patrology and Critical Hagiography*, volume XVI, 2020, p. 1-19
- Feodorov 2023 – Ioana Feodorov, *Arabic printing for the Christians in Ottoman Lands. The East-European Connection*, Berlin/Boston, 2023
- Gheorghită 1958 – Pr. Ilie Gheorghită, „Tipografia arabă din Mănăstirea Sfântul Sava și venirea lui Silvestru, Patriarhul Antiohiei la Iași”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, an XXXIV, 1958, mai-iunie, nr. 5-6, p. 418-423
- Iorga 1938 – Nicolae Iorga, *Istoria românilor. Vol. VII: Reformatorii*, București, 1938
- Iorga 1968 – Nicolae Iorga, „Tipografia la români”, în *Scrieri despre artă*, București, 1968, p. 204-221
- Kogălniceanu 1987 – Enache Kogălniceanu, *Letopiseșul Țării Moldovii de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733-1774)*, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, 1987
- Legrand, Tom I, sec. 18, 1918 – Ém. Legrand, *Bibliographie hellénique: Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIIe siècle*, t. I, Paris, 1918

- Lupu 2014 – Daniela Lupu, *Tiparul și cartea din Țara Românească în epoca domniilor fanariote*, București, 2014
- Mârza 2014 – Mihai Mârza, „Tipografia Mitropoliei Moldovei la mijlocul secolului al XVIII-lea: ipoteze, îndreptări, considerații”, în *Analele Putnei*, X, 2, 2014, p. 49-72
- Melinte 1997 – Elena Melinte, „Duca Sotiriovici, tipograful de la Thassos – primul editor particular din Țările Române”, în *Cercetări istorice*, XVI, 1997, p. 145-156
- Μεταλληνός 1996 – Γεώργιος Μεταλληνός, *Η θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας*, Αθήνα, 1996
- Păcurariu 1964 – Mircea Păcurariu, „Legăturile Țărilor Române cu Patriarhia Antiohiei”, în *Studii Teologice* XV, 9-10, 1964, p. 593-595
- Papadopoulos 1984 – Th. I. Papadopoulos, *Hellenike vivliographia (1466 ci.-1800), t. 1: Alphavetike kai khronologike anakatataxis*, Atena, 1984
- Papastratos 1990 – Doris Papastratos, *Paper icons. Greek orthodox Religious engravings 1665-1899*, vol. I, Atena, 1990
- Popescu 1963 – Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, introd. și ed. critică de Constantin Grecescu, București, 1963
- Pulpea-Rămureanu 1956 – Ioan Pulpea-Rămureanu, „Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu Țările Române”, în *Studii Teologice*, 1956, VIII, 1-2, p. 59-81
- Pușcașu, Pușcașu 2020 – Nicolae N. Pușcașu, Voica M. Pușcașu, *Biserica Sfântul Sava din Iași. Monografie arheologică și istorică*, București, 2020
- Radu 1933 – Pr. Vasile Radu, „Mănăstirea Sf. Spiridon și patriarhul Silvestru al Antiohiei”, în *Revista istorică română*, III, 1933, p. 11-31
- Râpă-Buicliu 2000 – Dan Râpă-Buicliu, *Bibliografia Românească Veche Additamenta I (1536-1830)*, Galați, 2000
- Simedrea 1965 – Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740-1750*, București, 1965
- Simonescu 1964 – Dan Simonescu, „Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701-1747)”, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXII, 5-6, 1964, p. 524-561
- Stoide 1984 – Constantin A. Stoide, „Duca tipograful de la Thassos”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”*, XXI, 1984, p. 391-396
- Turcitu 2015 – Claudiu V. Turcitu, *Istorie în documente. Mavrocordatii*, București, 2015
- Turcu 1960 – C. Turcu, „Cărți, tipografi și tipografii în Moldova, în secolul al XVIII-lea”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, XXXVI, nr. 1-2, ian.-feb., 1960, p. 21-31
- Țipău 2008 – Mihai Țipău, *Domnii fanarioți în Țările Române, 1711-1821. Mică enciclopedie*, București, 2008
- Ware 2021 – Kallistos Ware, *Teologia polemică greacă în perioada stăpânirii turcești. Contribuția lui Eustratie Argenti*, Iași, 2021